

BULDAN TÜRKÜLERİNDE METAFORLU ve METONOMİLİ (Deyim Aktarmalı ve Ad Aktarmalı) SÖZCÜKLER

Dr. Mehmet Vefa NALBANT

PAÜ, Fen - Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana sevinçlerini, hüznlerini, bütün duygularını farklı şekilde anlatmanın çabası içinde olmuş, bunun neticesinde de kendine bazı yollar bulmuştur. Duyguların aktarımı, bazen bir resimle, bazen bir kilimin deseniyle ama en çok da sözle gerçekleşmiştir. Bütün bu gerçekleştirmeler bazen sanatlıdır ve ortaya konan ürün çoğu zaman sanat eseridir. Fakat ortaya çıkan sanat eserleri gerçek dünyayla çok ilişkili ise de birebir aynısı değildir, başka bir ifadeyle sanat eseri biraz başkalaşır yani metaforlaşır.

Sözlü geleneğimizin önemli bir parçası olan, aynı zamanda meydana getirilişlerindeki yaratıcılık bakımından birer sanat eseri olan türküler, bir taraftan gerçek dünyayla ilgili çok güçlü yanları olması, çoğu zaman da gerçekleşmiş bir olay sonucunda yaratılmaları ve yaratıldıkları zaman, mekân ve şahıslar hakkında içerdikleri bilgilerle ve anonim oluşları yönünden halk bilimciler ve sosyologlar için önemli birer çalışma konusu iken, söze bağlı olmaları ve yine kendi oluştukları çevre ve zamanın dillik öğelerini ve bu dilin o dönem için işlenmişlik seviyesini kısmen de olsa yansıtılmaları bakımından dil bilimcilerin araştırmalarında yararlandıkları önemli anonim kaynaklardan biridir.

Türkülerde dile getirilenler her ne kadar gerçekle ilişkili ise de, herhangi bir türkünün yaratıcısının kendi bakış açısını, duygularını ve duyumsamalarını, abartmalarını yansıtması ve olayları anlatırken türkü kalıbı içine giren çeşitli sanatlı ifadeleri kullanarak türküyü oluşturması sebebiyle türküler, gerçek değil ancak gerçeğe yakın olabilir. Yani türküler de diğer sanat eserleri gibi bu dünyayı değil kendilerini üretenlerin dünyasını ifade etmeleri bakımından metaforiktir.

Fakat bizi, bu bildiri sınırları içinde ilgilendiren konu, türkünün başlı başına metaforik olması değil, ancak dillik bir veri olarak türkülerin ve bu bağlamda da özellikle Buldan Türkülerinin içerdiği metaforlu sözcüklerdir.

Metaforun ne olduğu ve Buldan Türkülerinin içerdiği metaforik sözcükler konusuna girmeden önce size kısaca çalışma alanımız olan Buldan Türküleri üzerine biraz bilgi vermek istiyorum. İlk olarak bu yörenin, sözlü geleneğe bağlı anoni eserler bakımından son derece zengin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu zenginlik halk arasında söylene gelen çeşitli konulardaki türkülerin sayısında da kendini göstermektedir. Elimizde derlenmiş olan ve aşk, düğün-dernek ve eğlence, gurbet, taşlama ve askerliği konu edinen 59 türkü bulunmaktadır.(Koroğlu 2000: 11-48) Fakat Buldan'da söylene gelen türkü sayısının bu kadarla sınırlı olmadığı ve bizce bir an önce yapılması gereken derleme çalışmalarıyla bu yöreye ait başka türkülerin ve bunun yanında efsane, masal vb. halk ürünlerinin derlenebileceği ve sayının daha da artacağı muhakkaktır. TRT arşivinde Buldan yöresinden derlenmiş dört türkünün bulunduğu dikkate alındığında derleme çalışmalarında bugün nerede olduğumuz ve neler yapmamız gerektiği konusundaki durum daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Durumu bu şekilde ortaya koyduktan sonra metafor konusuna geçebiliriz.

Metafor bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur. (Lakoff 1987b:219) Metaforlar insanın dünyayı nasıl algıladığının, nesnelere, olaylar, hareketler vb. hakkında ne düşündüklerinin açık ifadesidir. (Kemal 2003: 1) Metafor klasik görüşte bir söz sanatı, modern görüşte kavramsal sistemin bir parçası olarak, dilin ve düşüncenin vazgeçilmez esasıdır. Metafor bir dildeki nesne isimlerinin anlam yönünden genişleyerek, esas anlamına yakın ya da bazı özellikleri yönünden bir benzerlik mevcut olan diğer bir nesneyi ifade etmek için kullanılan durumlarda ortaya çıkar. Bir başka deyişle sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır.(Kemal 2003: 4)

İnsanlar daha hoş ifadelerle daha basit ve can sıkıcı ifadeleri tasvir etmeyi bilmiştir, onların amacı bir şeyi olduğu gibi basitçe değil, yer edecek, iz bırakacak, belirli bir etkiye yer açacak şekilde söylemektir. Farklı şekilde ifade etme ve etki etme isteği, dilde bir kavramı ifade eden bir sözcüğe farklı anlamları da yüklemek suretiyle, bu sözcüğün anlamının genişlemesine, çok anlamlılığın, yan anlamlar kazanmasına sebep olmaktadır. Sözcüklerin metaforlarla karşılaşması çok anlamlılığı ortaya çıkarır.

Dilin kuruluşu ve semantik yapısı ulusların kültürü, örf-âdeti, dini inancı çevresindeki kültürlerle etkileşimi ve coğrafi yerleşik alanları gibi unsurların etkisinde kalmaktadır. (Kemal 2003: 57) Örneğin, Arapların dilinde deve ile ilgili veya Eskimoların dilinde kar ile ilgili birçok sözcüğün bulunması bu toplumların yaşadığı coğrafya ile ilgilidir ve söz konusu sözcükler yaşadıkları coğrafyanın şartlarına bağlı olarak ihtiyaçtan doğmuşlardır. Metaforlar ile kültür arasında çok yakın bir bağ vardır. Ancak metafor ile kültürün ilişkisi bakımından kültürün metafor üzerindeki etkisi ve belirleyici gücü inkar edilemez bir gerçektir.

Türkçe’de özellikle doğaya bağlı yani doğadaki nesnelerin ve varlıkların insana uygulanması veya insan organ adlarının, vücutla ilgili sözcüklerin doğaya uygulanması sonucu ortaya birçok metaforlu sözcük çıkmıştır. Bunların yanında somutlaştırmalar ve kişileştirmeler sonucu ortaya çıkan birçok metaforlu sözcük de Türkçe’de sıklıkla kullanıla gelmektedir. Buldan Türküleri’nde ortaya çıkan metaforlu sözcüklerin sayısı oldukça fazladır. 59 türküde tarafımızdan tespit edilmiş 48 adet metaforlu sözcük bulunmaktadır. Bunlardan 26’sı aşk türkülerinde, 7’si Kadın oyun havası olarak adlandırılan türkülerde, 4’ü gurbet türkülerinde, 8’i Taşlama türkülerinde, 3’ü ise askerlik türkülerinde geçmektedir. Bu metaforlu sözcükler sınıflandırmada şöyle incelebilmektedir:

1. Doğadaki Varlıkların İnsana Uygulanması Sonucu Ortaya Çıkan Metaforlar (Deyim Aktarmaları)

Doğ

Bu türkü de saptadığımız insan bitkidir temel metaforuna başka aşk türkülerinde de farklı şekillerde rastlamaktayız. Örneğin **Can Ayşem** adlı türküde bu çerçevede sevgilinin güzelliğini anlatmak için doğadan faydalanılmış ve yine *insan bitkidir* temel metaforu çerçevesinde *sevgili- menevşedir* metaforu kullanılmıştır. Yine aynı temel metafor **Al Atma Binemedim** adlı türküde bu defa da insana ait bir parçanın gül olarak ifade edilmesiyle sonuçlanan *gül sineler* metaforunu ortaya çıkarmıştır. Yine bu temel metaforun ortaya çıkardığı sevgilinin gül olması, çiçek olması (**13. türkü**), , iyde olması(**16. türkü**), çiçek olması sonucu solması (daha gelin olmadan yüzlerin solmuş) (**14. türkü**) hep bu temel metafor çerçevesinde(insan bitkidir.) gerçekleştirilmiş metaforlardır.

Oyun havalarında insan bitkidir çevresinde ortaya çıkan metaforlar ise biraz daha eğlenceli, komik hatta alaycı bir durumu ifade etmektedirler. Kendisine verilmeyen kızın türküyü dile getiren tarafından *fincana kurulmuş turşu* (**Paşa Beyim**) metaforuyla anlatılması metaforun ortaya çıkmasında gelenek ve kültürle bağın ortaya konması bakımından son derece önemlidir.

Taşlama türkülerinde ise, sevgilinin vefasızlığı, kayıtsızlığı, ilgisizliği ağacın sertliğiyle anlatılmış ve sevgilinin bu durumu *pelid* sözcüğüyle metaforlaştırılmıştır.

Kısalığın var mı suçu / Sarı çiğdem gibi saç / Vallahi *peliddir* içi / Boğazçiftlik güzelleri

Askerlik Türkülerinde ise, insan bitkidir metaforu çevresinde oluşan tek metafor, olgunlaşan insanın durumunu ifade etmek üzere kurulan insan kamıştır metaforudur.

1.b) İnsan Hayvandır Çevresinde Oluşan Metaforlar

Doğadaki unsurların insana uygulanması sonucu ortaya çıkan temel metaforlardan biri de *insan – hayvandır* (*kuş, kuzu vb.*) temel metaforudur. Bu temel metaforunda kuşun uçuşu yoluyla her yere kolayca gidebilmesi, göçmesi vb. olaylar insana uygulanarak, olayların kuşa has özellikler üzerinden anlatılması, ya da güzellik yönü ön plana çıkarılarak sevgilinin güzel bir kuş olarak tasvir edilmesi sağlanmıştır. İnsanın kuzu olarak metaforlaşması kuzuların sürü halinde yaşaması ile insanın toplum içinde yaşaması, sürüden ayrılan kuzu ile bağlı bulunduğu topluluktan veya yerden (aile, şehir vb.) ayrılan insanın düştüğü zor durumun eşleştirilmesi ile kuzunun koyun için değeri, yavru oluşu, masumiyeti vb. yönlerinin insana bağdaştırılması sonucu gerçekleşmiştir. Bu temel metafor çevresinde Buldan Türkülerinde oluşmuş birkaç metafor örneği ise şöyledir:

Aşk türkülerinde :

Durnam

(*Durnam* düştü yerlere / garişdı gazellere) Durna – sevgilidir. Bu insan kuştur temel metaforundan doğmuştur.Türkünün başından sonuna kadar turna sözcüğüyle ifade edilen veya turnaya atfedilen bütün özelliklerde sevgili anlatılmış ve demin ifade ettiğimiz durna –segilidir veya insan kuştur temel metaforu çerçevesinde kolları kanattır, göç edicidir vb. daha kompleks metaforlar ortaya çıkmıştır.)

13. Türkü

Kuş olurdu etrafında dönmeye/ yar koynuna yuvalanıp sinmeye/ yar koynuna yükseklerden inmeye / kaşlarından yol yapardım gelinim Burada kuşun yukarıda değindiğimiz uçuşu sayesinde her yere gidebilmesi yönü açığa çıkarılarak insan kuştur metaforu oluşmuştur.)

13. Türkü

Şu yüce dağların karı ben olsam / o yarin kolunda yari ben olsam / o yar çiçek ben dalında *arı* olsam/ her yanından bal yapardım gelinim. *insan-hayvandır*: temel metaforu çevresinde ortaya çıkan ve sevgili çiçektir/bitkidir temel metaforuna bağlı, aşık arıdır metaforu bu türküde ye almaktadır. Yalnız burada metaforlaşma henüz tamamlanmamıştır. Bir isteğe bağlıdır. İsteğin yerine gelip gelmediği çok açık olmadığı için biz bu tip metaforlara tamamlanmamış veya henüz gerçekleşmemiş metaforlar demek istiyoruz.

Oyun havalarında da, insan bazen bir keklik, bazen bir kuzu olarak nitelenmiş ve metaforlar yukarıda değindiğimiz kuş ve kuzunun temel özellikleri etrafında ortaya çıkmıştır. (**Paşa Beyim** : *kekliğidim* vurdular *kanadımı* kırdılar), (**Nina Nina Nom** :Amanın amman gurbanlık koyun gibi / nina nina nom ayırdılar beni *sürüden*.) (**Sepetçioğlu** : Sepetçioğlu bir ananın *guzusu*).

Gurbet Türkülerinde ortaya çıkan *insan hayvandır* temel metaforu çevresinde gelişen metaforlar daha çok hayvanların güçlü ve övülen veya kötü ve yerilen yönlerinin insana uygulanması sonucu oluşmuşlardır. Bu türkülerde mert ve güçlü insan şahin veya koç, namert ve çıkarıcı insan ise kuzgundur.

Binip de kır atıma hayladım dizgin / Şahinin payına iner mi kuzgun (**Binip de Kır Atıma**)

Gurbet eldir *koç yiğidin* mekanı / Aramazlar gurbet elde yitene (**42. Türkü**)

Yine başka bir gurbet türküsünde kuşun özgür oluşu ve bu özelliğine duyulan özlemin türküyü söyleyen tarafından dile getirilmesiyle oluşturulmuş ama yine henüz gerçekleşmemiş metaforlu bir söyleyişe rastlanırken (*keklik olup alayımı düzmedim / kendi yazımı kendi elimle yazamadım* (51. türkü), başka bir türküde ise kumruların eş olmasının uyandırdığı duygular aşık ve sevgilinin *eş gumrular* olarak ifade edilmesini sağlayan metaforu doğurmuştur.

Askerlik türkülerinde ise kuşun yuva yapıcılığı ön plana çıkarılarak *yuva yapmaz kuş oldum* dizesinde insanın doğadaki bir varlıkla anlatılması yoluna gidilmiş ve metafor oluşmuştur.

c) İnsan Nesnedir Çevresinde Oluşan Metaforlar

Bu temel metafor çevresinde oluşmuş metaforlar genelde doğadaki nesnelere insana ait bir organa aktarılması sonucu oluşmuşlardır. Bazen insanın kendisi de yine doğadaki bir varlıkla anlatılmak suretiyle metaforlu bir şekilde ifade edilir. Bu bağlamda göz kömür olurken, saçlar sırma ya da perde, insan ise ya dağ başında bir top kar ya

akıp giden bir çay ya yanan veya çürüyen bir nesne ya da kalenin ardında bir taştır. Kimi zaman ise sevgili doğaüstü bir nesne/varlıktır. Bu durumda da sevgili, ya melek ya huri ya da peridir.

Ovadan Gel ovadan

(Of at olur da tepmez mi? / kömür gözüm yar olur da öpmez mi? Kömür göz – göz nesnedir temel metaforu.)

Can Ayşem

Kaçındasın kaçında on yedi benlim kaçında / kolonyalar kokuyor o senini *sırma saçında*

10. Türkü

Çay olalım akalım / düşünelim bakalım / düşünmeyle iş olmaz /gız seninle gaçalım
(Gerçekleşmemiş metafor)

16. Türkü

Kalenin ardında kalenin ardında / *taş* ben olaydım da a canım *taş* ben olaydım
(Gerçekleşmemiş metafor)

26. Türkü

Yüce dağ başında *bir top gar* idim / yağdı yağmur ılgım ılgım eridim.

46. Türkü

Garabaşa'dan suyun içer / *melek* olmuş gökte uçar/ bölükten bölüğe uçar /Çakallar'ın güzelleri

2. Kişileştirme ve Somutlaştırma Sonucu Ortaya Çıkan Metaforlar

Bazı soyut kavramlar sözcükler vasıtasıyla dile getirilirken insanlar tarafından algılanmalarındaki zorluk sebebiyle, anlaşılmaalarını sağlayacak başka somut kavramları ifade eden sözcüklerle anlatılırlar. Somutlaştırma olarak adlandırılan bu deyim aktarması türü ile dilde birçok yan anlamlar doğmuştur. (Aksan 1978: 127) Bazen de nesnelere veya objelere tıpkı insan gibi anlatılır bunun sonucunda da kişileştirme metaforları adı verilen metaforlar ortaya çıkar.

Buldan türkülerinde soyut bazı kavramlar dilde somut kavramları ifade eden sözcüklerle anlatılmak suretiyle hem somutlaştırılmış hem de bu yolla bir takım metaforlu söyleyişler oluşmuştur. Yine bazı nesnelere de insan gibi anlatılmak suretiyle kişileştirme metaforları oluşturulmuş

Dağlara yalvarsam ova olurdu / Sulara yalvarsam sular dururdu / Denize yalvarsam deniz kururdu / Bir tek sana sözüm geçmedi güzel (12. türkü) şeklinde dizelenmiş bir aşk türküsünde bulabilmekteyiz. Burada dağa, denize, suya yöneltilmiş yalvarma eylemi insan ya da insanüstü bir varlıkla ilgili olup, bu dizelerde cansız varlıklara insan ve Yaratıcıya yöneltilecek bir eylem yöneltilerek metaforlaşma sağlanmıştır.

Başka bir somutlaştırma ve kişileştirme, cansız bir varlığa hem insana has bir özelliğin hem de bitkilere has bir özelliğin yüklenmesiyle oluşturulmuştur.

Geceleri uyku girmez gözüme

Zalim yastık diken oldu gözüme

Uyma dedim uydun eller sözüne

Gader böyleymiş ne deyin anam (**Gader Böyleymiş**)

Bu dizelerde yastık gibi cansız bir nesne insana has zalimlik gibi bir nitelikle metaforlaşırken, cansız bir varlığın yine doğadaki bir başka cansız bir varlıkla (diken) ifade edilmesi yönüyle de metaforlaşma söz konusu olmuştur.

Buldan Türkülerindeki metaforlu (deyim aktarmalı) sözcükler bunlardan ibaret olup Doğadaki unsurların insana uygulanması sonucu oluşmuş metaforların sayısı dikkat çekicidir.

1.3. Metonomi ve Sinekdoka

Bir kavramın (ya da bir ismin), benzerlik dışında, ilgili olduğu diğer kavramı gösteren kelimeyle anlatılması olayı metonomi olarak adlandırılır. Türkçe’de edebi bir sanat olarak mecaz-ı mürsel olarak bilinen bu anlam olayı, bugün ad aktarması terimiyle karşılanmaktadır. Lakoff-Johnson’un metaforlarla ilgili çalışması metonominin de metafor gibi kavramsal olduğunu, sadece kelimeler arasındaki değil

1. Metafor ve metonomik haritalarda etkili olan alanlar bakımından farklıdır. Metafor iki zihni alan arasındaki etkileşimdir. Metonomide ise iki alan değil, tek bir alan içindeki anlam transferi söz konusudur.
2. Metafor ve metonomik ifadeleri ortaya çıkaran alanlar ilişki bakımından farklıdır. Metafor örneksime, benzerlik, eşitlik ve sembolik referansların sonucu üzerinde düzenlenilmiş ise, metonomi yakınlık, birleşme, benzetme ve kendi içinde transformasyon üzerine düzenlenilmiştir. Metaforda kaynak alan ile hedef alan benzerlik ilişkisinden dolayı birbirleriyle ilişkilendirilir. Metonomik haritalamada ise iki kavram arasındaki ilişki değil, aralarında bağ bulunan alanlar arasındaki ilişki söz konusudur.
3. Metafor, metonomi ve sinekdoka dildeki kelime türlerini kullanma yönünden farklıdır. Metafor sadece isim ya da isim türünden kelimeleri değil partisipler, fiiller vb. kelime türlerinin hepsini kendi kullanım alanı içine alır. Metonomi ise sadece isimlerden yararlanır. Fiiller ancak fiilimsileri alıp isim sınıfına geçmek suretiyle metonomik kullanıma katılırlar. (Kemal 2003: 14-15)

Buldan türkülerinde metaforlu sözcüklerin aksine, metonomik sözcük sayısı son derece sınırlıdır. Bu türkülerde, altı adet metonomimli sözcük bulunmakta, bunlardan dördü metonominin özel görünümü sayılan sinekdoka ile ilgilidir.

Bir aşk türküsünde (11. türkü) Aşık Muzaffer, başka bir türküde ise Aşık Halim sazını ondan bir parça olan teli ile anlatırken, Can Ayşem adlı aşk türküsünde sevgili, ön plana çıkan bir özelliğiyle, on yedi benli oluşuyla anlatılmaktadır. Buldan Türküleri'nde Gelinlikli kızlar ise, bizim levh-i mahfuz veya nikâh defteri olarak anladığımız ama çok da kesinleştiremediğimiz bir baş deftere yazılır ve bu şekilde metonomi sağlanmış olur. Çirkin kızlar / eş olarak alınmayacak kızlar da arap-zenci sözleriyle ifade edilmiş, böylece bütün çirkin kızlar, tenlerinin karalığı ile ön plana çıkan arap-zenci sözcükleriyle farklı bir anlatım şekliyle tasvir edilmiştir. Burada söz konusu olan metonomim ve sinekdoka örnekleri aşağıda bağlı buldukları türkülerden alınmış şu dizelerde yer almışlardır:

Aşık Muzaffer vurur *tellere* / Yanakta gamzeler benzer güllere (11. türkü)

Kaçındasın *on yedi benlim* kaçında / Kolonyalar kokuyor o senin sırma saçında
(Can Ayşem)

Kara da daşın bağlarını gazmalı / Gelinlikli de kızları *baş deftere* yazmalı
(10.türkü)

Sevilir mi *arap zenci* / ihtiyarı hemi genci / Aşık der canımın içi / Şu Derbend'i
güzelleri (46. türkü)

Sonuç

1. Buldan türküleri içerdikleri metaforlu sözcükler bakımından son derece zengindir. Özellikle doğaya ait unsurların insana uygulanması sonucu ortaya çıkan metaforlu sözcüklerin sayısı oldukça fazladır.
2. Buldan türkülerinde somutlaştırma ve kişileştirmeler sonucu oluşan metaforların sayısı da azımsanmayacak derecede çoktur. Aşk, gurbet, dert, tasa vb. kavramlar anlaşılmasını sağlamak için başka sözcüklerle anlatılarak somutlaştırılmıştır. Dağ, su, deniz gibi tabiat varlıkları ise kendilerine insana has eylemler yöneltilmek suretiyle kişileştirilmiş ve bu yolla metaforlaşma sağlanmıştır.
3. Metaforlu sözcüklerin aksine, Buldan Türkülerinde metonimimli sözcük sayısı oldukça azdır. Var olan örneklerin bir kısmı ise metoniminin bir çeşidi olan sinekdoka ile ilgilidir.
4. Buldan Türkülerinde insan organlarının doğaya uygulanması sonucu oluşmuş ve yer adı olan birkaç örnek bulunmakla beraber bunlar burada sunulacak başka bir bildirinin konusu oldukları için bildirimizde konu edilmemişlerdir.
5. Buldan türkülerinde yer alan metaforlu sözcükler, uzlaşmış/gelenekselleşmiş edebi, kavram türleri bakımından ise ontolojik metaforlar olup Türkiye'nin her yöresinden derlenen türkülerde saptanabilecek metaforlardır. Bu durum aynı milletten farklı bireylerin belirli olaylar ve durumlar karşısındaki benzer duygularını aynı metaforlu sözcüklerle ifade ettiğini ve ortak söyleyiş tarzı yaratıp bunu yaygınlaş